

ISSN № 2312-0665

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

**Збірник наукових праць
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди**

Випуск 46

Харків 2017

ДІЄПРИСЛІВНИК У ПРОЕКЦІЇ КАТЕГОРІЇ СТАНУ

Належність дієприслівника до гібридного класу слів породжує наукові проблеми, зокрема питання про категорію стану як його граматичну ознаку, невирішеність якого зумовлює актуальність цієї статті. Мета — вивчити можливості існування в дієприслівника однієї з приписуваних йому граматичних ознак — категорії стану. Наукова розвідка дала підстави стверджувати, що дієприслівник дериваційно може бути співвідносний з дієсловами як активного, так і пасивного стану, але ці утворення не становлять корелятивної станової пари, оскільки на реченневому рівні це призводить до порушення суб'єкт-об'єктних відношень, отже, категорії стану від мотивувального дієслова дієприслівник не успадковує.

Ключові слова: дієприслівник, гібридний клас слів, категорія стану, активний стан, пасивний стан, станова пара, суб'єкт-об'єктні відношення.

Олексенко Е. А. Деепричастие в проекции категории залога Отнесенность деепричастия к гибриднему классу слов порождает научные проблемы, в частности вопрос о категории залога как его грамматическом признаке, нерешенность которого обуславливает актуальность этой статьи. Цель — изучить возможности существования у деепричастия одного из приписываемых ему грамматических признаков — категории залога. Научное исследование дало основания утверждать, что деепричастие деривационно может быть соотнесено с глаголами как активного, так и страдательного залога, однако эти образования не являются коррелятивной залоговой парой, поскольку на уровне предложения это приводит к нарушению субъект-объектных отношений, таким образом, категорию залога мотивирующего глагола деепричастие не наследует.

Ключевые слова: деепричастие, гибридный класс слов, категория залога, активный залог, страдательный залог, залоговая пара, субъект-объектные отношения.

Oleksenko O. Dijepryslivnyk Viewed through the Category of Voice System. Dijepryslivnyk (Participle) as morphologically specific class of words has always attracted linguists' attention as its definitely hybrid nature causes ambiguity in differentiating the set of its grammatical features and, consequently, in defining the morphologic status of this word class. One of the most controversial is the problem of the Category of Voice if viewed as an inherited from the motivational verb grammatical feature; this problem being unresolved proves the topicality of this analysis. The aim is to study the possibility of a dijepryslivnyk to have one of the attributed features — the Category of Voice. The scientific research lets us aver that a dijepryslivnyk may derivationally correlate with the verbs of both Active and Passive Voice, but these forms prove only the possibility of a dijepryslivnyk to inherit reflexiveness/irreflexiveness from a verb; these forms don't make a correlative Voice pair because they don't have the grammatical meaning of Active or Passive Voice. This fact is proved in speech — a dijepryslivnyk can't express its own subject-object relations as far as it names the action additional to the main one, and thus takes part in the expression of subject-object relations of the basic predicate. So, the Category of Voice is not inherited from the motivational verb by a dijepryslivnyk.

Key words: dijepryslivnyk, hybrid class of words, the Category of Voice, Active Voice, Passive Voice, Voice pair, subject-object relations.

Дієприслівники — клас морфологічних одиниць, що за гетерогенним принципом класифікації частин мови виокремлюється в особливу групу, граматичні ознаки і частиномовний статус якої остаточно не встановлені.

Мовознавці за своїми підходами до визначення місця дієприслівника в морфологічній системі мови, як відомо, поділяються на три групи. Першу становлять ті, хто визнає дієприслівник гібридною прислівниково-дієслівною категорією, яка входить до числа форм дієслова, але має потенційну здатність до адвербіалізації [1, с.308-313, 345]. Цю ідею В. Виноградова, яка у свою чергу ґрунтується на поглядах О. Павського, в україністиці підтримує В. Русанівський, А. Грищенко, В. Горпинич, О. Селіванова та ін. [3; 9; 10]. До другої групи належать ті дослідники, які вважають дієприслівник окремою, самостійною частиною мови, що має як ознаки дієслова і прислівника, так і свої власні семантико-граматичні орієнтири. Ця думка була висловлена О. Пешковським, підтримана Д. Овсянником-Куликовським, а пізніше розвинута в працях В. Бабайцевої і Л. Чеснокової, в українському мовознавстві вона підтримана С. Дорошенком, Л. Лисак [4; 7]. Третій підхід, поширений серед сучасних граматистів, має в основі концепцію В. Богородицького, який відносив дієприслівники до прислівників. І. Вихованець, підкреслюючи вербойдний характер цього класу слів, розглядає його як віддієслівний прислівник [2, с. 143-144]. Під таким самим кутом зору розглядають дієприслівник К. Городенська, А. Загнітко, І. Кучеренко та їхні наукові учні і послідовники [2; 6; 11].

Неузгодженість в оцінці морфологічної сутності дієприслівника породжує й неоднозначні погляди на його граматичні ознаки, зокрема на набір граматичних категорій, притаманних цьому, без сумніву, морфологічному гібриду. Якщо такі морфологічні ознаки, успадковані від мотивувального дієслова, як категорію виду, категорію перехідності/неперехідності і зворотності дії, а також категорію часу з певними застереженнями, пов'язаними з морфологічною нейтралізацією її значень (як співвіднесення часу дієприслівника й основного дієслова), визнає в дієприслівнику більшість мовознавців, то щодо виділення категорії стану серед лінгвістів немає одностайності. Услід за В. Виноградовим стан дієприслівника визначає В. Горпинич, С. Дорошенко, П. Дудик, М. Леонова (хоча й не послідовно), Л. Лисак, О. Селіванова та ін. І. Вихованець, К. Городенська, розглядаючи дієприслівник як прислівник віддієслівного походження, вважають його безкатегорійним класом слів, тому, відповідно, заперечують існування в нього всіх дієслівних категорій.

З огляду на такий стан вивчення проблеми видається **актуальним** уточнити граматичні властивості дієприслівника, зокрема питання про категорію стану. Не наголошуючи на частиномовній віднесеності цього морфологічного класу слів, підтримуємо в основному погляди В. Виноградова на дієприслівник як на форму дієслова гібридного (вербойдного) характеру, що підтверджується категоріальним значенням, граматичними показниками виду, перехідності/неперехідності і таксису, синтаксичними функціями і зв'язками.

Отже, **мета** статті — вивчити можливості існування в дієприслівника однієї з приписуваних йому граматичних ознак — категорії стану.

Видається, що відповідь на питання: має дієприслівник станові значення чи ні, криється в розумінні тими чи тими лінгвістами самої суті категорії стану, його обсягу.

В. Виноградов, відмовившись від ломоносівської схеми шести станових значень, що склалася під впливом греко-латинських граматики і проіснувала до початку ХХ століття, і засновуючись на поглядах П. Фортунатова, О. Потебні, А. Попова, Д. Овсяннико-Куликовського, О. Шахматова, вважає, що суть категорії стану полягає у відношенні дії до реального (логічного) суб'єкта і об'єкта, а тому категорію стану вчений пов'язує з категорією перехідності/неперехідності і вважає, що її мають тільки перехідні дієслова або неперехідні з постфіксом *–ся*, утворені від перехідних. Решта неперехідних дієслів перебувають поза станом, бо вони не передбачають прямого об'єкта дії. Історичним зерном категорії стану В. Виноградов називає співвідношення і протиставлення активних і пасивних зворотів [1, с. 501], однак вважає, що ці відношення в сучасній мові заплутані й не завжди прямі. Учений твердить, що категорія стану виражається у співвідношенні зворотних і незворотних форм одного й того самого дієслова, тобто пов'язує цю категорію зі зворотністю/незворотністю дієслів. При цьому він враховує складну взаємодію лексичних і граматичних значень, які несе в собі вживання постфікса *–ся*. Таким чином, В. Виноградов виділяє граматичне значення активного, пасивного і зворотного стану. В україністиці такого самого погляду дотримується М. Жовтобрюх, який називає (вслід за «Русской грамматикой», 1960) зворотний стан зворотно-середнім [5, с. 330-334].

Активний (дійсний, основний) стан – це стан дієслова, при якому суб'єкт (агенса) у називному відмінку займає позицію підмета і спрямовує дію на прямий об'єкт, виражений знахідним відмінком без прийменника, що займає позицію прямого додатка. Йому протиставляється похідний від активного пасивний стан, коли суб'єкт дії є пасивним носієм дії (пацієнтом), виражається орудним відмінком і займає позицію непрямого агентивного додатка. Пасивний стан утворюється за допомогою постфікса *–ся* від перехідних дієслів. Ті дієслова на *–ся*, які утворилися від перехідних дієслів, але не можуть мати при собі додатка в орудному відмінку (логічного суб'єкта), належать до зворотних, що у свою чергу поділяються на семантико-граматичні групи. У них дія спрямована на суб'єкт (діючу особу), виходить із нього і зосереджується в ньому, не маючи виходу на об'єкт, тобто є одночасно й об'єктом дії: *купатися, одягатися, турбуватися, гойдатися, зустрічатися*.

Дещо вужче категорію стану розуміє В. Русанівський та його послідовники. Вони вважають, що «станові форми передають дві взаємопов'язані значеннєві ситуації, якими розривається співвідношення реального діяча з граматичним підметом: 1) логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет збігаються (Людина рубає дерево); 2) логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет не збігаються (Дерево зрубане людиною)» [12, с. 591]. Він твердить, що станові відношення актуальні тільки для перехідних дієслів та їхніх семантичних відповідників із нейтралізованою перехідністю, що виражається двома протиставними формами: активною і пасивною. Інші дієслова є

позастановими. Цей погляд підтримують І. Вихованець і К. Городенська, але з певними застереженнями – вилучивши з парадигми конструкції пасивного стану фінитні дієслова на –ся, що «їх традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм до неперехідних дієслів недоконаного виду... У синтаксичній системі української мови згадані пасивні конструкції, на противагу іншим слов'янським мовам, опинилися на крайній периферії» [2, с. 243]. Із цим твердженням важко не погодитися, хоча, оскільки такі конструкції існують, не можна їх категорично вилучати із станової парадигми.

Іншого погляду, який видається глибоко аргументованим і переконливим, дотримуються мовознавці О. Бондарко, І. Милославський, автори «Русской грамматики» (1980), В. Горпинич, О. Муромцева та ін. Вони вважають, що категорія стану – загальнодієслівна категорія, її мають усі дієслова. Проте в одних випадках суб'єкт дії граматично і логічно збігається (*Іде доц*), в інших – нульовий (*Дощить*) або логічно виявляється в синтаксично маркованій позиції (*Матері не лежитья*). Таким чином, виділяються грамеми активного і пасивного стану, що утворюють станову пару як словоформи одного дієслова (*прибирати – прибиратися, розглядати – розглядатися*). Принагідно хотілося б вказати на науково не зовсім коректне визначення В. Горпиничем постфікса –ся як такого, що «виконує функцію закінчення, а не суфікса» [3, с. 188]. Важко уявити, що в українській мові у словах можуть бути дві флексії, адже дієслова хоч в пасивному, хоч в активному стані утворюють фінитні форми за допомогою особових чи родових флексій. Напевне йдеться про формотворчу функцію постфікса –ся, хоча і таке твердження викликає сумнів, бо пасивний стан твориться від активного все-таки зі зміною значення, носієм якого і є постфікс –ся – вказує на семантико-граматичну зміну відношень суб'єкт – об'єкт дії, що відзначає й А. Загнітко, який пов'яже творення пасивного значення дієслова зі словотвором, оскільки як наслідок з'являється нова лексема [6, с. 194]. Дієслова, що не утворюють активу/пасиву, належать до одностанових, в основному активного стану (*сидіти, стрибати, мовчати, сміятися, пишатися, битися* тощо).

Таким чином, щоб зреалізувати приписувану дієприслівнику категорію стану, яка має в основі кореляцію «активна конструкція / пасивна конструкція», треба утворити станову пару, що містить грамеми активного/пасивного стану. Оскільки в жодній із праць, де стверджується граматична ознака стану дієприслівника, не наводяться подібні конструкції, а ілюстрації обмежені окремими словами («*гойдати – гойдатися і гойдаючи – гойдаючись, взувати – взуватися і взуваючи – взуваючись*» [3, с. 221]), спробуємо змоделювати речення із запропонованими дієприслівниками так званого пасивного стану: *Гойдаючись вітром, на гілці сидить горобець* або *Взуваючись хлопцем, чоботи опинились на нозі*. Як бачимо, такі моделі неможливі в українській мові, як неможлива взагалі грамема пасивного стану в дієслові *взуватися*, яке належить до одностанових активного стану (власне зворотних), що відзначає в іншому місці й сам автор [3, с. 191].

У цьому разі маємо змішування понять стан і зворотність дієслова та утвореного від нього дієприслівника. Дієприслівники, без сумніву,

зберігають зворотність мотивувального дієслова, що фіксується збереженням постфіксом *–ся*, однак пов'язувати це явище з виявом активності/пасивності цієї форми дієслова не варто.

Змодельюємо нормативне речення з пасивною конструкцією в основі: *Посібник використовується студентами*. Його синтаксичний синонім з активною конструкцією в основі – *Студенти використовують посібник*. Пам'ятаючи, що дієприслівник означає додаткову процесуальність основної дії, виконує функцію другорядного присудка (О. Шахматов, В. Русанівський, В. Горпинич та ін.) чи функцію означально-обставинної процесуальності (С. Дорошенко, П. Дудик, Л. Лисак) і дії, названі дієсловом і дієприслівником, стосуються завжди одного й того самого суб'єкта (додамо – логічного, реального суб'єкта), спробуємо ввести в речення з пасивною конструкцією спочатку однорідний присудок, який далі перетворимо на дієприслівник і зворот із ним: *Посібник є в кабінеті і використовується студентами*. Як бачимо, речення досить штучне, стилістично невдале, бо граматичний суб'єкт в одному й тому самому випадку є логічним об'єктом (другий присудок) і логічним суб'єктом (перший присудок). Такий синкретизм неможливий, бо не відбиває реальної ситуації. Відповідно, не можна уявити і конструкцію такого речення з дієприслівниковим зворотом: *Посібник є в кабінеті, використовуючись студентами**. Єдино можливий варіант: *Посібник, який є в кабінеті, використовується студентами* або *Посібник, що використовується студентами, є в кабінеті*, тобто синтаксис передбачає обов'язкове «розведення» логічних суб'єктів за їх нішами в граматичні. Якщо ж обидва присудки в реченні належать до пасивного стану, то перетворення одного з них на дієприслівник можливе: *Посібник опрацьовується студентами і використовується ними для написання курсових робіт – Посібник, опрацьовуючись студентами, використовується (ними) для написання курсових робіт*, хоча й такі конструкції справляють враження «переобтяжених» пасивом, а тому стилістично неокочирних.

Отже, утворивши дієприслівник від дієслова пасивного стану, далеко не завжди можна вжити його у відповідному реченні, не порушивши при цьому співвідношення «логічне – граматичне». Речення з такими дієприслівниками не можуть трансформуватися в синонімічні синтаксичні конструкції з дієсловами активного стану, тобто дієприслівники не є становими формами активу/пасиву відповідних дієслів, вони не переймають цієї категорії в мотивувального дієслова, як те відбувається з категорією виду чи валентністю дієслова.

Відомо, що будь-яка категорія виявляє себе в кореляції граматичних значень, вербалізованих певними граматичними формами. Але слова *розкриваючи – розкриваючись, вирішивши – вирішившись* тощо не є носіями активного/пасивного стану, оскільки синтаксичні конструкції з ними не виражають корелятивних граматичних значень, вони не співвідносні одна з одною: речення *Директор, розкриваючи нові можливості в роботі, оприлюднив і певні недоліки* не передбачає як можливої кореляцію конструкцію *Нові можливості в роботі, розкриваючись директором, оприлюднили і певні недоліки**, бо

дієприслівниковий зворот завжди є означально-процесуальним доповненням основної дії, що стосується логічного суб'єкта.

Що ж до дієприслівників типу *розкриваючись, створюючись, відбудувались, аналізувались* тощо можна говорити тільки про їхню дериваційну співвіднесеність із дієсловом активного чи пасивного стану (або одностановим), граматичне значення якого розкривається в контексті: *Матиюла розкривається на ніч і Тема розкривається науковцями*. Такі дієприслівники можуть брати участь в утворенні пасивної конструкції – дієприслівникового звороту (*розкриваючись науковцями, створюючись народом, відбудувались спонсорами*), однак ніколи цей зворот не перетвориться на активну конструкцію без зміни семантики речення: *Створюючись народом, пісні стають надбанням національної культури – Створюючи пісні, народ робить їх надбанням національної культури*.

Дієприслівник, як і дієприкметник, належачи до гібридного класу слів, вимагає із кожним ступенем розвитку мовознавства все більшої уваги до вивчення своїх граматичних ознак і морфологічного статусу. Якщо в ході цього будуть враховуватися всі об'єктивні мовні фактори, встановлення істини можна вважати прогнозованим.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Виноградов В.В.** Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: Высшая школа, 1972.
2. **Вихованець І.**, Городенська К. Теоретична морфологія української мови. К.: Пульсари, 2004.
3. **Горпинич В.О.** Морфологія української мови. К.: Вид. центр «Академія», 2004.
4. **Дорошенко С.І.** До питання про граматичний статус дієприслівника. *Лінгвістичні дослідження*: Зб. наук. праць. Х.: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 1992. С. 12–23.
5. **Жовтобрюх М.А.** Українська літературна мова. К.: Наукова думка, 1984.
6. **Загнітко А.П.** Теоретична грамати́ка української мови: Морфологія. Донецьк: ДонНУ, 1996.
7. **Лисак Л.К.** Синтаксико-стилістичні функції речень з дієприслівником у стилях сучасної української мови: Автореф. дис...канд. філол. наук: 10.02.01 / ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2007.
8. **Милославский И.Г.** Морфология. Современный русский язык. М.: Высшая школа, 1981.
9. **Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда.** К.: Наукова думка, 1969.
10. **Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка.** Вид. 2. К.: Вища школа, 1997.
11. **Сучасна українська мова: Морфологія: підручник / За ред. А.К. Мойсієнка.** К.: Знання, 2013.
12. **Українська мова.** Енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000.

Олексенко Олена Андріївна – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel. +38 (097 289 68 46)

E-mail: oleksenkoolena@gmail.com

http://orcid.org/0000-0002-6541-8040

Oleksenko Olena Andriivna – Ph.D in Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.